

Сабліна С. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Запорозького національного університету

ТИПОЛОГІЯ ПРИЗВИЩ НА -ВА В «РЕЄСТРІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО 1649 РОКУ»

Анотація. У статті описано особливості утворення від апелятивів прізвищ на -ва, внесених у «Реєстр війська Запорозького 1649 року». Встановлено семантичні групи прізвищ на -ва, похідних від девербативів і десубстантивів із суфіксом -ва. Виявлено частотність уживання, типологію твірних основ, поширеність цих прізвищ на території Гетьманщини.

Ключові слова: прізвище на -ва, апелятив, онімізація, твірна основа, дієслово, іменник.

Постановка проблеми. Стратегія дослідження історико-дериваційної природи іменника сьогодні успішно апробована українськими мовознавцями [3; 2] та реалізується згідно з планом вивчення історії морфологічного творення й функціонування цієї частини мови [4]. Встановлення функцій іменникового суфікса -ва (маловивченого у вітчизняному словотворі) через семантико-словотвірну таксономію іменників жіночого роду з цим формантом доповнить опис динаміки словотвірної системи іменника. Така таксономія передбачає аналіз усіх семантико-словотвірних типів і підтипів іменників із зазначеним суфіксом, зокрема й онімного матеріалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ономастичний матеріал завжди входив у коло доказових лінгвістичних фактів під час встановлення функцій і виявлення динаміки того чи того форманта [3, с. 18], тому словотвірні особливості українських прізвищ є у числі вельми досліджуваних питань як дериватології, так і ономастики [8; 9]. Словотвірно-структурні характеристики сучасного антропонімікону здебільшого досліджені, створена й відповідна систематика специфічних прізвищевих формантів, утім, «дискусійним залишається питання словотвірної класифікації антропонімів, оскільки нерідко змішуються принципи дериваційного аналізу прізвищ із принципами морфологічних характеристик, не розмежовуються суфікси прізвищеві й непрізвищеві» [1, с. 254]. Якщо сучасні прізвища отримали досить докладну словотвірну характеристику [1, с. 10], то історичний масив прізвищ, зафіксований у староукраїнських пам'ятках, ще залишається малодослідженим.

Метою статті є встановлення особливостей утворення від апелятивів і частотності уживання прізвищ на -ва, локалізації цих козацьких прізвищ. Матеріалом для дослідження слугувала картотека прізвищ на -ва, зафіксованих у «Реєстрі війська Запорозького 1649 року».

Виклад основного матеріалу. Суфікс -ва виявляв словотвірний потенціал під час творення іменників-апелятивів жіночого роду від дієслівних та іменних основ, засвідчений ще праслов'янськими похідними (**mbva* «попіл, крихти, солом'яна труха» [ЕССЯ, 21, с. 151], **gōzъva* «мотузка, джгут», «частина упряжі» [ЕССЯ VII 94], **mbva* «чутки, говір, шум» [ЕССЯ, 20, с. 225]). У той же період зафіксовані рідкісні ви-

падки онімної лексики на -(a)va: **Dobrava* [ЕССЯ, 5, с. 40], **L'ubava* [ЕССЯ, 15, с. 168], **Mylzava* [ЕССЯ, 21, с. 109]. Значно більше віднайдено праслов'янських «гідронімів, що постали способом онімізації відповідних географічних апелятивів із суфіксом -(a)va: *Турава, Водава, Глушава, Жижжава, Качава, Луцава, Лядова* та інші [5, с. 226–239]. У пам'ятках XI–XIII й особливо XIV–XVIII століть зафіксовано вельми багатий онімний матеріал, аби можна було говорити про словотвірний статус -ва у староукраїнських антропонімах, топонімах і гідронімах: *Вохнова* [ССУМ, 1, с. 198], *Параскева* [ССУМ, 2, с. 127], *Жир#ва* [ССУМ, 1, с. 360], *Клодова* [ССУМ, 1, с. 205].

Подаючи словотвірний аналіз українських прізвищ, Ю.К. Редько ідентифікує суфікс -ав як непродуктивний у прізвищах типу *Білава, Лазава, Мулява* [9, с. 104], що цілком закономірно з огляду на їхню структурно-семантичну характеристику. Однак щодо тих прізвищ, які зафіксовані в пам'ятках староукраїнського періоду (*Слава, Сова, Гужва*), здебільшого варто говорити про лексико-семантичний спосіб деривації подібних прізвищ на -ва.

Варто зважити на те, що з XVII століття апелятивні означення особи вже функціонують як другий ідентифікувальний елемент особового імені, що й зафіксовано в «Реєстрі війська Запорозького 1649 року». Із них прізвища на -ва наявні в усіх без винятку реєстрах полків Гетьманської України, хоча територіально й нерівномірно.

Зважаючи на походження й структуру твірної бази, можна виділити певні семантичні групи прізвищ на -ва, похідних від апелятивів-іменників. Частотним у виділеній групі прізвищ (8 фіксацій уживання) є *Дуброва* [Реєстр 1649, с. 43], яке, напевно, вказувало на місце, де проживав його носій, утворене шляхом метафоричного перенесення реалії на особу. Це прізвище зафіксоване в реєстрі шести із сімнадцяти полків.

Порівняно значну групу складають козацькі прізвища на -ва, утворені за певними характеризувальними ознаками. Наймовірніше вони виникали з прізвищ [9, с. 12]. «Запорозькі прізвища надавалися в різні часи і з різних мотивів, але основа їх появи була одна й та сама – або пам'ятний вчинок людини, або незвичайна подія в її житті, або особлива риса її характеру, поведінки чи зовнішнього вигляду. В основу прізвищевих назв часто закладалися жарт, гумор, насмішка» [6]. Тому прикмети зовнішнього вигляду, вдачі, особливостей поведінки цілком можуть бути закладені у прізвища *Гава* [Реєстр 1649, с. 216], *Драхва* [Реєстр 1649, с. 414], *Корова* [Реєстр 1649, с. 485], *Холява* [Реєстр 1649, с. 445], *Козява* [Реєстр 1649, с. 378].

Апелятивне означення особи за певними характеризувальними ознаками прозирає в реєстрових прізвищах *Гужва* [Реєстр 1649, с. 482], *Подкова* [Реєстр 1649, с. 418], *Булава* [Реєстр 1649, с. 485], *Чирва* [Реєстр 1649, с. 251]. Напри-

клад, *гужва* – діалектне «розпарена гілка для зв'язування» [ЕСУМ, 1, с. 613], ймовірно, гнучка й довга, що цілком асоціювалося з високою гнучкою людиною. Апелятив *чирва* «масть у гральних картах, позначувався червоним кольором» з **чървь* «червоний» [ЕСУМ, 6, с. 324] міг бути основою для подальшої метафоричної асоціації з людиною з гемангіомою (вродженою червоною плямою на шії, обличчі). Утім, тепер безпомилково встановити зв'язок між апелятивом та онімом навряд чи можливо.

Козацьке прізвище на -тва *Рибитва* [Реєстр 1649, с. 228] могло походити від апелятивного означення особи за професією з огляду на тлумачення «*Рибитвъ рѣба/р/*» у словнику «Синоніма славеноросскаа» другої половини XVII ст. [Син, с. 158].

Два реєстрові прізвища на -ва тотожні християнським іменам: *Сава* й *Варава*. Православне чоловіче ім'я *Сава*, яке, ймовірно, скорочене від *Саватій* [ЕСУМ, 5, с. 159], не мало значної кількості розмовних варіантів, а тому дало небагато патронімів, з яких одинично зафіксоване козацьке прізвище *Сава* [Реєстр 1649, с. 124] навряд чи могло конкурувати з куди більш поширеними суфіксальними дериватами *Савченко*, *Савчук*,

Савиченко, *Савин*, також уживаними в реєстрі. Тим часом ім'я *Варава* вже вживалося як розмовний варіант від церковнослов'янського *Варнава* [ЕСУМ, 5, с. 159], отже, козацьке прізвище *Варава* [Реєстр 1649, с. 120], утворене переосмисленням індивідуальної назви предка, без змін стало прізвищем нащадка. Поділяємо думку Ю.К. Редька стосовно того, що маложиваність і непоширеність подібних імен в українців [9, с. 12] і вможливив процес їх патронімізації в незмінному вигляді, без будь-яких формантів.

Група прізвищ на -ва, похідних від дієслівних основ апелятивів, зафіксованих у «Реєстрі війська Запорозького 1649 року», порівняно менша. Із них найчастотнішим (12 випадків уживання) є прізвище *Рева*. Окремі ономасти стверджують, що «Українське прізвище *Рева* за своїм походженням також індійське, бо в санскриті ім'я *Рева*, що означає «багатство», належало діду Бальдева (Кришни)» [7, с. 108]. Утім, з огляду на тлумачення вокабули в загальнономовних словниках (*Рева* «плакса» [Гр, с. 2246]; *Рева* «людина, яка часто, багато плаче; плакса» [СУМ, 8, с. 469]) схилиємося до думки, що питомий девербатив *рева* міг існувати й у часи його онімізації.

Пріоритетна локалізація прізвищ на -ва на карті Гетьманщини І. Крип'якевича

У випадку інших аналізованих прізвищ, що походять від дієслівних основ апелятивів, найбільш уживане *Перерва* (5 випадків уживання) [Реєстр 1649, с. 430]; прізвища *Пришва* [Реєстр 1649, с. 186], *Кова* [Реєстр 1649, с. 87], *Розмова* [Реєстр 1649, с. 19], *Хова* [Реєстр 1649, с. 478], *Люлява* [Реєстр 1649, с. 73], *Шелева* [Реєстр 1649, с. 115] одинично вживані. Переконані, що суфіксальні етимони-апелятиви цих козацьких антропонімів уже існували принаймні в розмовній формі староукраїнської мови, окремі з них зафіксовані у вокабуляріях за пам'ятками XV–XVIII століть: *розмова* «разговор, беседа» [МагТимч, 2, с. 282]; *пришва* «головки, передня часть сапога; приставка, прибавка» [МагТимч, 2, с. 241]; *захова* «сховок» [ЕСУМ, 6, с. 190].

Зафіксоване єдине прізвище від основи прикметникового походження *Малява* (3 випадки уживання) [Реєстр 1649, с. 97]

Етимони-апелятиви до деяких реєстрових прізвищ нам не вдалося встановити достовірно: *Разва* [Реєстр 1649, с.], *Чихва* [Реєстр 1649, с. 47], *Скинєва* [Реєстр 1649, с. 261], *Лихошва* [Реєстр 1649, с. 338], *Утва* [Реєстр 1649, с. 477]. Можемо викласти свої припущення стосовно прізвища *Разва*, яке могло бути утворене суфіксальним способом від багатозначного апелятива-іменника *раз*: «удар, слід від удару шаблею, палицею, каменем», «раз, одномоментно», «випадок» [МагТимч, 2, с. 265].

На фоні абсолютно поширених прізвищ на -енко в «Реєстрі війська Запорозького 1649 року» прізвища на -ва треба вважати мінімально поширеними (64 прізвища на -ва, порівняно з понад 22 тисячами зареєстрованих у пам'ятці прізвищ на -енко). Але зібраний онімний матеріал дає змогу зробити припущення, що окремі апелятиви на -ва у XVII столітті вже завершували стадію антропонімізації, хоча цей процес був нерівномірний щодо тих чи тих прізвищ на -ва. Якщо зважати тільки на кількісний показник, то до таких можна віднести прізвища *Рева* (14 уживань), *Дуброва* (8 уживань), *Гужва* (5 уживань), *Перерва* (5 уживань).

З огляду на те, що «ареальне вивчення суфіксів у Реєстрі з докладними картами поширення кожного з них на території Реєстру ще чекає на свого дослідника і, безперечно, дасть дуже цікаві для історичної антропоніміки результати» [Реєстр 1649, с. 512г], виправданими видаються такі спостереження: найбільша кількість прізвищ на -ва зафіксована в Полтавському (8 прізвищ), Чигиринському (7 одиниць), Канівському (7 одиниць), Миргородському (6 одиниць), Черкаському (5 прізвищ), Чернігівському (6 прізвищ) полках. У решті полків, занесених у Реєстр 1649 року, стабільно фіксується 2–3 прізвища. Тобто локалізація козацьких прізвищ на -ва здебільшого обмежується Середньою Наддніпряниною й Чернігівщиною.

Пріоритетна локалізація прізвищ на -ва на карті Гетьманщини І. Крип'якевича

Висновки. Староукраїнські прізвища на -ва здебільшого утворювалися шляхом онімізації загальноживаних апелятивів. Твірною базою прізвищ на -ва виступали характерні для значної частини української прізвищевої системи групи апелятивної лексики, серед якої переважають десубстантиви й девербативи із суфіксом -ва.

Припускаємо, що окремі загальні назви на -ва у XVII столітті вже завершували стадію антропонімізації. Більшість

реєстрових прізвищ на -ва зафіксовано в полках Середньої Наддніпрянини й Чернігівщини, у зв'язку з чим перспективним видається дослідження сучасної картини поширення прізвищ на -ва на цих та інших українських територіях.

Умовні скорочення назв джерел:

Гр Словарь української мови / Збір. ред. журн. «Киевская старина»; упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4. URL: [https://r2u.org.ua/data/Словарь%20української%20мови%20\(1907-1909\).pdf](https://r2u.org.ua/data/Словарь%20української%20мови%20(1907-1909).pdf)

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: у 7 т. / За ред. Л.С. Мельничука. К.: Наукова думка, 1982–2012.

Реєстр 1649 Реєстр війська запорозького 1649 року. Транслітерація тексту / Підгот. до друку В.О. Тодійчук, В.В. Страшко, Р.І. Осташ, Р.В. Майборода. К.: Наукова думка, 1995. 592 с.

Син Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В.В. Німчука. К.: Наукова думка, 1964. С. 91–172. URL: <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz69.htm>

ССУМ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. К.: Наукова думка, 1977–1978.

СУМ Словник української мови: в 11 т. К.: Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua>

МагТимч Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 т. / Підгот. до вид. В.В. Німчук і Г.І. Лиса. Київ–Нью-Йорк: Преса України.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. Вып. 1–39. Москва: Наука, 1974–2007.

Література:

1. Барабаш Т. Лексико-семантичні та словотвірні-структурні особливості українських прізвищ. Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи: мат-ли Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. С. 253–259. URL: <http://www.srw.kspu.edu/?p=882>
2. Білоусенко П.І., Іншакова І.О., Качайло К.А., Меркулова О.В., Стовбур Л.М. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси). Запоріжжя–Кривий Ріг: ТОВ «ЛІПС», 2010. 480 с.
3. Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина). Запоріжжя–Ялта–Київ: ТОВ «ЛІПС», 2009. 250 с.
4. Білоусенко П.І., Німчук В.В. Історія української мови. Словотвір. Ч. 1. Іменник (проспект). Запоріжжя–Київ: ЗНУ, 2013. 82 с.
5. Вербич С.О. Гідронімія басейну Дністра. Луцьк: Терен, 2017. 544 с.
6. Енциклопедія історії України: у 10 томах. Київ: «Наукова думка», 2007. Т. 4. 528 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kozacki_prizvyshcha
7. Ільченко І.І. Прізвища іншомовного походження надвеликолузького регіону. Актуальні питання антропоніміки: зб. мат-лів наук. читань пам'яті Ю.К. Редька. Київ, 2005. С. 104–109.
8. Новикова Ю.М. Семантико-словотвірна структура прізвищ Центральної і Східної Донеччини: автореф. дис. ... к. філол. н. Одеса, 2008. 22 с.
9. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. Київ: Наук. думка, 1966. 214 с.
10. Руколяська Н.В. Формантна типологія прізвищ Гуляйпільщини. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Філологічні студії. 2015. Вип. 12. С. 72–82.

Саблина С. В. Типология фамилий на -ва в «Реестре Войска Запорожского 1649 года»

Аннотация. В статье описаны особенности образования от апеллятивов фамилий на -ва, внесённых в «Реестр Войска Запорожского 1649 года». Определены семантические группы фамилий на -ва, производных от девербатов и десубстантивов из суффиксом -ва. Определены частотность употребления, типология образующих основ, распространённость этих фамилий на территории Гетманщины.

Ключевые слова: фамилия на -ва, апеллятив, онимизация, образующая основа, глагол, существительное.

Sablina S. Typology of surnames with -va in the “Register of Zaporozhian Host in 1649”

Summary. The article describes the peculiarities of the formation from appellates of the surnames with -va, included the “Register of Zaporozhian Host in 1649”. The semantic groups of surnames with -va, derived from deverbatives and desubstantives with the suffix -va are defined. The frequency of usage, the typology of the derivative bases, and the prevalence of these surnames in the territory of the Hetmanate are revealed.

Key words: surname on -va, appellate, onymization, derivative base, verb, noun.